

RENATA BRONIKOWSKA

Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk

e-mail: renata.bronikowska@ijp.pan.pl

<https://orcid.org/0000-0001-9000-5355>

PREDYKATYWNE UŻYCIA PRZYMIOTNIKÓW
W RODZAJU ŻEŃSKIM W DAWNEJ POLSZCZYŹNIE
– SEMANTYCZNA CHARAKTERYSTYKA
NA PODSTAWIE DANYCH KORPUSOWYCH

PREDICATIVE USE OF FEMININE FORMS OF ADJECTIVES
IN THE MIDDLE POLISH – A CORPUS-BASED
SEMANTIC CHARACTERISTICS

ABSTRACT: The article is devoted to the semantic description of adjectives which in the form of feminine nominative singular were part of historical predicative syntactic structures, such as: *śluszna to uczynić* ‘it is right to do this’. Based on the material collected in the Electronic Corpus of 17th- and 18th-century Polish Texts (up to 1772), some general semantic features of adjectives found in such constructions have been analyzed. Adjectives that belong to this set share a common characteristics – they are names of features that can be related to situations, not only to people or objects. The analysis has shown a great diversity of the discussed group of adjectives, yet one can notice the predominance of adjectives naming inherent features of the described situation and expressing an assessment of that situation from the speaker’s point of view.

KEYWORDS: Middle Polish, historical syntactic constructions, historical vocabulary

SŁOWA KLUCZOWE: język średniopolski, historyczne konstrukcje składniowe, historyczna leksyka

Wstęp

Niniejszy artykuł jest poświęcony semantycznemu opisowi przymiotników, które w ciągu paru wieków historii polszczyzny tworzyły predykatywne konstrukcje składniowe, takie jak: *śluszną to uczynić, nikomu to nietajna*¹. W tekście zostały przeanalizowane niektóre ogólne cechy semantyczne składające się na znaczenie poszczególnych grup przymiotników, które mogły wchodzić w takie konstrukcje².

Źródła

Materiał do artykułu został zaczerpnięty w przeważającej części z Elektronicznego Korpusu Tekstów Polskich z XVII i XVIII w. (Do 1772) dalej: KorBa³. Powstały w latach 2013–2018 korpus zawiera ok. 13,5 miliona segmentów⁴ pochodzących z ok. 700 źródeł. Teksty, prezentowane w postaci transliteracji i transkrypcji, zostały poddane anotacji strukturalnej (odwzorowanie struktury dokumentu), językowej (oznakowanie fragmentów obcych) i morfosyntaktycznej (lematyzacja, oznaczenie części mowy i wartości odpowiednich kategorii gramatycznych). Do przeszukiwania KorBy służy wyszukiwarka MTAS, wykorzystująca język zapytań CQL⁵.

Wybór tekstów zgromadzonych w korpusie jako podstawy materiałowej niesie ze sobą pewne ograniczenia, związane przede wszystkim z zakresem chronologicznym KorBy. Badane przeze mnie konstrukcje predykatywne występowały

¹ Zgodnie z dominującą wśród badaczy hipotezą takie konstrukcje, w których funkcję zdaniotwórczą pełniła forma mianownika liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego przymiotnika, powstały z uproszczenia frazy nominalnej składającej się z rzeczownika *rzecz* albo *sprawa* i określającego go przymiotnika (Kałkowska 1973, s. 103). Forma żeńska, w której przymiotnik został ustabilizowany, jest właśnie śladem pozostałym po elipsie rzeczownika rodzaju żeńskiego.

² Jak wynika z analizy materiału, w użyciach tego typu występowały nie tylko przymiotniki, lecz także wyrazy reprezentujące inne części mowy, których wspólną cechą jest odmiana przez przypadki, liczby i rodzaje. W dalszej części artykułu wszystkie te wyrazy określam skrótoowo jako *przymiotniki*.

³ Korpus powstał w ramach projektu badawczego finansowanego ze środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki na lata 2013–2018 (nr projektu: 0036/NPRH2/H11/81/2012), realizowanego pod kierownictwem Włodzimierza Gruszczyńskiego. Jest dostępny online pod adresem: korba.edu.pl. Słowo *KorBa* będące akronimem wyrażenia *korpus barokowy* stanowi alternatywną, środowiskowo przyjętą nazwę korpusu. Drugim źródłem cytatów jest zdigitalizowana kartoteka *Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku* dostępna pod adresem: <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/20029>.

⁴ Segment rozumiany jest zazwyczaj jako słowo tekstowe (ciąg liter ograniczony spacjami lub znakami interpunkcyjnymi), ale w niektórych wypadkach w obrębie słowa zostało wyróżniono kilka segmentów, np. *łga|eś, przyszed|by, pragne|ć*.

⁵ Dokładny opis struktury KorBy znajduje się w: Gruszczyński i in. 2020.

w polszczyźnie od XVI do XIX wieku (Kałkowska 1973, s. 95), podczas gdy KorBa obejmuje tylko część tego okresu. Jest to jednak czas największego rozpowszechnienia omawianych tutaj konstrukcji – w XVI wieku zaczynają one dopiero wchodzić do polszczyzny, natomiast wiek XIX to okres ich stopniowego zaniku. Można więc przyjąć, że materiał zgromadzony w korpusie pokazuje najszerszy zakres predykatywnych użyc przymiotników.

Kolejne ograniczenie związane z pracą z korpusem ma charakter techniczny. Polega ono na niemożności w pełni automatycznego wyszukania interesujących mnie konstrukcji. Zastosowana w korpusie anotacja nie obejmowała znakowania konstrukcji składniowych, predykatywne użycia przymiotników nie są więc rozpoznawane przez wyszukiwarkę. Można jedynie zadać zapytanie o formy M. lp. r.ż. przymiotnika i innych wyrazów o odmianie przymiotnikowej. W notacji MTAS będzie ono miało następującą postać:

[pos="(adj|adjnum|ppas|pact)"&gender="f"&number="sg"&case="nom"].

Liczba znalezionych w ten sposób wyników to 144 174, przy czym w zdecydowanej większości wystąpień znalezione przymiotniki nie występują w użyciu predykatywnym, a zatem cytaty zawierające konstrukcje predykatywne muszą być wybrane ręcznie. Aby uniknąć przeglądania wszystkich kontekstów z formą M. lp. r.ż. przymiotnika, na potrzeby tego badania zastosowałam przeszukiwanie korpusu za pomocą szeregu bardziej szczegółowych zapytań. Mianowicie zapytania objęły nie tylko formę M. lp. r.ż. przymiotnika, lecz także segmenty, które często towarzyszą tej formie w konstrukcjach predykatywnych. Poniżej przedstawiam przykładowe układy segmentów i zapytania, które pozwalają wyszukać je w korpusie:

- forma M. lp. r.ż. przymiotnika poprzedzona segmentem *to* (np. *To szlachecka*)
[orth="[Tt]o"][pos="(adj|ppas|adjnum|pact)"&gender="f"&number="sg"&case="nom"];
- forma M. lp. r.ż. przymiotnika z następującą po niej formą bezokolicznika (np. *Niepodobna zliczyć...*)
[pos="(adj|ppas|adjnum|pact)"&gender="f"&number="sg"&case="nom"][pos="=inf"];
- forma M. lp. r.ż. przymiotnika z następującymi po niej przecinkiem i spójnikiem *że* (np. *...dziwna, że cię chwala...*)
[pos="(adj|ppas|adjnum|pact)"&gender="f"&number="sg"&case="nom"]
[orth=",\""][orth="że"].

Umieszczenie formy żeńskiej przymiotnika w tego typu kontekstach diagnostycznych zwiększa szansę, że wyszukane zostaną rzeczywiście konstrukcje predykatywne, a jednocześnie znacznie ogranicza liczbę wyników wymagających analizy. Nie daje co prawda gwarancji znalezienia wszystkich występujących

w korpusie predykatywnych użyć przymiotników, ale pozwala wybrać reprezentatywną próbkę form, które w takich konstrukcjach były używane.

Założenia opisu

Formy M. lp. r.ż. przymiotników w omawianych tu konstrukcjach interpretuję jako specyficzne użycia leksemów przymiotnikowych, a nie jako osobne leksemy, choć istnienie we współczesnej polszczyźnie dwóch odrzeczniotnikowych predykatywów *można* i *niepodobna* uprawniałoby do traktowania w analogiczny sposób również innych przymiotników o postaci M. lp. r.ż. mających charakter zdaniotwórczy. O ile jednak współczesne predykatywy charakteryzuje stały zestaw cech gramatycznych pozwalających odróżnić je od leksemów przymiotnikowych, o tyle przymiotnikowe formy żeńskie występujące w tekstach dawnych zachowują się jak kategoria przejściowa: część ich cech gramatycznych zbliża je do czasowników, część pozwala zaś klasyfikować je jako przymiotniki⁶.

Do cech fleksyjnych typowo przymiotnikowych, które są realizowane w omawianych tu konstrukcjach, należy stopniowanie⁷, por.:

- (1) *Lecz to dziwniejsza, aby panna miała Porodzić kiedy, a panną została. A najdziwniejsza, że boga samego!*⁸ (DachDialOkoń 50).

Zgodnie z przedstawionym wyżej założeniem, że formy M. lp. r.ż. w omawianych konstrukcjach to użycia przymiotników, formy stopnia równego, wyższego i najwyższego traktuję jako formy fleksyjne jednego leksemu. Jeśli w tekstach poświadczona jest tylko forma stopnia wyższego lub najwyższego, to za jednostkę opisu przyjmuję formę stopnia równego.

Predykatywne konstrukcje z przymiotnikiem w rodzaju żeńskim pojawiają się w tekstach dawnych w paru wariantach. Forma przymiotnikowa może występować samodzielnie albo z towarzyszeniem formy *to* i/lub form czasownika *być*⁹, np.:

⁶ Taką interpretację predykatywnych użyc form żeńskich przymiotnika jako kategorii przejściowej między przymiotnikiem a czasownikiem zaproponowałam w swoim artykule (Bronikowska 2017, s. 37–38) w opozycji do przyjmowanej przez Annę Kałkowską w latach 70. tezy o półsubstantywizacji przymiotnika (Kałkowska 1973, s. 98–99).

⁷ Jak wiadomo, stopniowanie bywa traktowane jako zjawisko nie fleksyjne, lecz słowotwórcze (por. Grzegorzczkova i in. 1999, s. 502–505). Ponieważ istnieją argumenty przemawiające zarówno za jedną, jak i za drugą interpretacją, opowiedzenie się za którąś z nich jest zwykle do pewnego stopnia arbitralne. W niniejszym artykule przyjmuję, zgodnie z tradycją leksykograficzną, że stopniowanie jest kategorią fleksyjną.

⁸ Cytaty z KorBy podawane są w postaci transkrybowanej.

⁹ Fakultatywność wystąpienia form czasownika *być* dotyczy tylko zdań w czasie teraźniejszym. W pozostałych czasach i trybach ich pojawienie się w konstrukcji jest obligatoryjne.

- (2) *Małżonka frasowliwego weselić wielce przytrudna* (WojszOr 356).
- (3) *To najżałośniejsza, że tego roku Kamieniec od Turczyzna wzięty (...)* (JemPam 407).
- (4) *Krew swoją i cudzą zuchwale toczyć, bestialska jest, nie ludzka (...)* (BystrzInfStat N2).
- (5) *Skąd by się inny miał wziąć król, to jest wątpliwa (...)* (DialKrótOkoń 92).

Określenie tego, czym z gramatycznego punktu widzenia są towarzyszące przymiotnikowi formy, wymaga osobnej analizy. Na potrzeby niniejszego artykułu przyjmuję, że są to fakultatywne elementy konstrukcji – ich pominięcie nie wpływa ani na jej gramatyczność, ani na znaczenie.

Ogólna semantyczna charakterystyka materiału

Zgromadzony materiał obejmuje 177 wyrazów używanych w postaci M. lp. r.ż. w konstrukcjach predykatywnych. Wśród nich oprócz przymiotników znajdują się również imiesłowy przymiotnikowe (*doświadczony, pojęty, słychany*), zaimki dzierżawcze (*mój, twój, nasz*), liczebnik główny (*jeden*) oraz liczebniki porządkowe (*pierwszy, drugi, trzeci, czwarty, piąty, szósty, siódmy*).

Przymiotniki wchodzące w omawiane tu konstrukcje predykatywne należą do różnych grup znaczeniowych. Ich wyczerpująca klasyfikacja semantyczna na tym etapie badań nie jest możliwa. Przedstawiony poniżej podział stanowi jedynie wstępne uporządkowanie tego niezwykle zróżnicowanego materiału. Grupy, w których zostały połączone poszczególne formy przymiotnikowe, są wyznaczone poprzez wspólną im ogólną definicję:

- ‘jest dobre/złe’, np. *chwalebna, szpetna*;
- ‘jest przyjemne/przykre’, np. *miła, bolesna*;
- ‘jest zaskakujące’, np. *dziwna, osobliwa*;
- ‘jest ważne/nieważne’, np. *mała, esencjalna*;
- ‘jest łatwe/trudne do wykonania’, np. *lekka, przytrudna*;
- ‘jest skuteczne/nieskuteczne’, np. *pomocna, próżna*;
- ‘jest typowe/nietypowe dla kogoś/czegoś’, np. *przyzwoita 1, niezwyczajna*;
- ‘jest powinnością kogoś/czegoś’, np. *przyzwoita 2, przystojna*;
- ‘jest właściwe/niewłaściwe obiektowi, którego nazwa jest podstawą słowotwórczą przymiotnika’, np. *białogłowska, niechrześcijańska*;
- ‘jest (czyjaś) sprawą’, np. *moja, twoja*;
- ‘jest możliwe/nieemożliwe’, np. *można, niepodobna*;
- ‘jest pewne/niepewne’, np. *oczywista, wątpliwa*;
- ‘jest/nie jest ogólnie znane’, np. *jawna, tajna*;
- ‘jest warte czegoś’, np. *godna*;
- ‘zdarza się często/rzadko’, np. *częsta, rzadka*.

Ponadto w opisywane tu konstrukcje wchodziły wyrazy pełniące funkcje metatekstowe, które określają relacje między sytuacjami wymienionymi w tekście, a mianowicie wyznaczają ich kolejność (*jedna, druga, trzecia* itd.) lub pod jakimś względem je porównują (np. *równa, insza*).

Cechy semantyczne przymiotników w użyciach predykatywnych

Pomimo że w konstrukcjach predykatywnych opisywanego tutaj typu pojawiały się przymiotniki należące do różnych grup znaczeniowych, a także niektóre liczebniki i zaimki, mające odmienną od przymiotników charakterystykę semantyczną, nie jest tak, że mogły je tworzyć dowolne wyrazy o odmianie przymiotnikowej. Cecha wspólna wszystkim przymiotnikom wchodzącym w omawianą tu konstrukcję jest analogiczna do tej, którą charakteryzują się przysłówki pełniące funkcję predykatywną we współczesnej polszczyźnie. Renata Grzegorczykowa, opisując przysłówki występujące w funkcji predykatywnej (w takich zdaniach jak: *Duszno czy Rozmawiać z nim jest miło*), tak pisze o ograniczeniach semantycznych, którym ta grupa podlega:

Funkcja predykatywna jest dla przysłówek funkcją uboczną. Pełni ją on na tej zasadzie, że jako część mowy o zneutralizowanych cechach gramatycznych może być użyty zamiast przymiotnika jako predykat w zdaniach bezpodmiotowych (lub z podmiotem bezokolicznikowym), tzn. w wypadkach, gdy nie orzeka o określonym podmiocie, nosicielu cechy, ale ogólnie o jakiejś całościowej, niesprecyzowanej sytuacji. (...) **Stąd tylko pewne typy przysłówek mogą wystąpić w funkcji predykatu, tylko takie, które wskazują na cechy mogące przysługiwać sytuacjom, a nie wyłącznie przedmiotom** (Grzegorczykowa 1975, s. 32; podkr. R.B.).

Mimo że zakres predykatywnych użyc przysłówek we współczesnej polszczyźnie i predykatywnych użyc przymiotników w rodzaju żeńskim w polszczyźnie dawnej nie jest identyczny¹⁰, wydaje się, że stwierdzenia badaczki mają zastosowanie także do tych drugich. Przymiotnik w dawnych konstrukcjach predykatywnych również charakteryzował się neutralizacją kategorii gramatycznych (liczby, przypadku i rodzaju), a konstrukcje, w których występował, można podzielić na dwa typy: wymagające argumentu zdaniowego i wymagające argumentu bezokolicznikowego (w tradycyjnej gramatyce – zdania bezpodmiotowe i zdania z podmiotem bezokolicznikowym). Z uwagi na to, że konstrukcje te orzekały o sytuacji, a nie o przedmiocie, w funkcji predykatu mogły wystąpić tylko te przymiotniki, które nazywały cechy przysługujące sytuacjom.

¹⁰ Przykładowo w materiale średniopolskim brak jest konstrukcji z przymiotnikami nazywającymi cechy zjawisk przyrodniczych, analogicznych do współczesnych zdań z przysłówkami predykatywnymi typu *duszno, parno*.

Poza wymienioną wyżej ogólną własnością semantyczną trudno wskazać inne elementy znaczeniowe, które byłyby wspólne opisywanym tu przymiotnikom. Reprezentują one wszystkie pary opozycyjne wyróżniane w znanych typologiach: przymiotniki jakościowe i relacyjne, relatywne i absolutne, stopniowalne i niestopniowalne. Na podstawie zgromadzonego, stosunkowo obszernego, materiału można jednak spróbować określić, które z ogólnych cech semantycznych przymiotników są bardziej, a które mniej typowe dla wyróżnionego zbioru wyrazów. W kolejnych punktach zostaną omówione te własności cech wyrażanych za pomocą przymiotników, które są istotne w opisie znaczeń konstrukcji predykatywnych. Punkt wyjścia stanowią opozycje wyróżnione przez Alicję Nagórko (Nagórko 1987, s. 63 i nast.).

Cechy inherentne a cechy relacyjne

W literaturze poświęconej semantyce przymiotników powszechnie przyjmuje się podział na przymiotniki jakościowe i relacyjne. Te pierwsze oznaczają cechy, które tkwią w zasadniczym charakterze danego przedmiotu (inherentne), te drugie są nazwami cech „wskazujących na jakąś właściwość określanego przedmiotu ze względu na jego stosunek do przedmiotu innego” (Urbańczyk i Kucała 1999, s. 306).

Autorki dotychczasowych opracowań dotyczących konstrukcji predykatywnych z przymiotnikiem w rodzaju żeńskim opisują je jako charakterystyczne dla przymiotników jakościowych (por. Kałkowska 1973, s. 100; Krążyńska 1978, s. 48–49, 54–55)¹¹. Tę obserwację potwierdza materiał zgromadzony w korpusie – przeważają w nim konstrukcje z przymiotnikami nazywanymi inherentne cechy przedmiotu lub sytuacji, np. *arcychwalebna, bezpieczna, ciekawa, dziwna, esencjalna, głupia, miła, niepojęta, pocieszna, rzadka, słuszna, trudna, uczciwa, wåtpliwa, zdradliwa, żaloszna*. Nie znaczy to jednak, że w tego typu konstrukcje nie mogą wejść przymiotniki relacyjne (lub inne wyrazy wskazujące na relacyjną cechę przedmiotu czy sytuacji) – poniżej przedstawiam poszczególne rodzaje takich przymiotników.

Dużą grupą przymiotników nazywających cechy relacyjne są derywaty utworzone od rzeczowników oznaczających osoby, zwierzęta lub istoty nadprzyrodzone, np. *białogłowski, bestialski, boski*. Jednakże nie w każdym przypadku cecha relacyjności jest ich podstawowym elementem znaczeniowym.

¹¹ Badaczki używają takich określeń jak: *przymiotniki kwalifikujące* (Kałkowska) lub *konstrukcje o wartości kwalifikująco-oceniającej* (Krążyńska). Anna Kałkowska stawia nawet tezę, że „orzecznikiem tego typu może być każdy przymiotnik kwalifikujący” (Kałkowska 1973, s. 100). Nie jest to jednak prawdą – jak była o tym mowa, w tej funkcji nie mogą pojawić się nazwy cech, które nie przysługują sytuacjom, np. *stary, gruby, mokry*.

Przykładem kontekstu, w którym wskazanie na relację pomiędzy określaną czynnością a osobą nazywaną przez rzeczownik będący podstawą przymiotnika wybija się na pierwszy plan, jest zdanie:

- (6) (...) *nic naturalniejszego jako życzyć, żeby każdy żył według swojej profesji, żołnierska wojować, sędziego sądzić, rolnika orać* (...) (LeszczStGłos 24).

W tym wypadku znaczenie konstrukcji z przymiotnikiem można opisać następująco: *to żołnierska* 'to czynność właściwa żołnierzowi', i chociaż trudno mówić tu o relacji posesywnej, jak np. w połączeniu *żołnierska czapka* 'czapka należąca do żołnierza', to jednak wyraża ona pewnego rodzaju przynależność¹².

W innych użyciach konstrukcje z przymiotnikami odrzeczownikowymi nie mają czysto relacyjnego charakteru. Ilustrują to takie przykłady jak:

- (7) *Bronić sławy Ojczyściej/ Mężnie gdzie potrzeba stawać/ Animuszu nie strwożonego być. To szlachecka* (ŻabPol Cv).
- (8) *Na ludzi niewinnie następować/ Z upadku się cieszyć/ Do żalu przywodzić. Szatańska* (ŻabPol Cv).

Poprzez odniesienie do osoby lub innej istoty niektóre przymiotniki odrzeczownikowe wskazują na cechy stereotypowo tym osobom lub istotom przypisywane (*to szlachecka* 'to postępowanie typowe dla szlachty'; *to szatańska* 'to postępowanie typowe dla szatana'), a więc pośrednio przypisują danej czynności pewną cechę inherentną (np. odwagę, niegodziwość). Takie użycia przymiotników odrzeczownikowych można określić jako porównawcze – symilatywne (Grzegorzyczkova i in. 1999, s. 489–490).

¹² Niektórzy badacze kwestionują możliwość występowania przymiotników relacyjnych (odrzeczownikowych) w pozycji orzecznikowej. Małgorzata Nowakowska tłumaczy tę blokadę tym, że przymiotnik odrzeczownikowy zazwyczaj wskazuje na relację do obiektu w bardzo ogólny sposób (wyraża ją operator 'dotyczy / jest w stosunku do'), dlatego nie można jej orzekać o wybranym przedmiocie. Jedynie niektóre przymiotniki relacyjne, te, w których związek z obiektem wyrażony jest bardziej precyzyjnie (np. *drewniany* 'zrobiony z drewna'), nie podlegają blokadzie w pozycji orzecznika (Nowakowska 1998, s. 84). Trzeba dodać, że o ile istotnie proste zdania typu **Ten urząd jest pocztowy* wydają się nieakceptowalne, o tyle bardziej złożone wypowiedzi, np. zawierające przeciwstawienie, już takie nie są, por. przykład z języka francuskiego przywołany przez Agnieszkę Kaliską, który brzmi równie dobrze w polskim tłumaczeniu: *L'analyse que j'ai faite n'est pas musicologique mais philologique* 'Sporządzona przeze mnie analiza nie jest muzykologiczna, ale filologiczna'. Jak sugeruje autorka, orzeczniki tego typu odbierane są jako konstrukcje, w których rzeczownik uległ elizji: *analiza nie jest [analizą] muzykologiczną, ale filologiczną* (Kaliska 2016, s. 156). W podobny sposób można wyjaśnić występowanie w pozycji orzecznikowej przymiotników relacyjnych omawianych w tym artykule. Pozycja ta jest odbierana jako akceptowalna zapewne dzięki istnieniu w polszczyźnie barokowej analogicznych struktur z frazą nominalną (por. *Wojować żołnierska* – *Wojować to rzecz żołnierska*). Pozwala to traktować przymiotnik będący samodzielnym orzecznikiem jako przydawkę z wylidowanym członem rzeczownikowym.

Oprócz derywatów odrzeczownikowych wśród przymiotników wchodzących w konstrukcje predykatywne jest także stosunkowo duża grupa przymiotników wskazujących w inny sposób na relację między opisywaną sytuacją a osobami, których ona w jakiś sposób dotyczy. Należą do nich wyrazy o uogólnionym znaczeniu 'X cechuje kogoś lub coś' albo 'X jest powinnością kogoś lub czegoś' konotujące frazę nominalną w celowniku. Fraza ta nazywa obiekt, któremu została przypisana cecha lub powinność wyrażona za pomocą argumentu bezokolicznikowego albo zdaniowego. Przykładowo:

- (9) (...) *to Hiszpanom przyrodzona skutecznie dokazywać na co się zawezmą* (...) (SzemGrat 46).
 (10) (...) *to mężnemu Hetmanowi należyta, aby (...) złych a nieposłusznych sobie żołnierzów nie przepominał, i swoją onym groził surowością* (BanHist 92).

Do przymiotników relacyjnych zaliczają się również wyrazy: *inny*, *innszy*, *równny*. Tworzą one konstrukcje, w których dwie sytuacje są ze sobą porównywane, np.:

- (11) *Kto gospodaruje, A na czeladź się spuszcza, sam się dworem bawi, Równa to, gdy straszdyła kto na wróble stawia* (SzymSiel 121).
 (12) *Lecz inna jest wytrzymać ogień nie zajmując płomienia ani tlejąc, inna być rozpalonym, i biegać w koło* (BohJProg_I 50–51).

Charakter relacyjny mają też konstrukcje, w których został użyty nie przymiotnik, lecz wyraz należący do innej części mowy, a więc zaimek dzierżawczy lub liczebnik, np.:

- (13) *Boć podniecony ten ogień, cale nie moja jest gladio fodere [przebijając mieczem], i innych zapalczywości rozżarzać spiritu consilii [tchnieniem rady]* (BystrzPol E2).
 (14) *Kowadła też z gorącą szyną szukać – brydnie: Jedna, że grzech; a druga: nim znajdziesz, wystydnie* (PotFrasz1Kuk_II 59).

W pierwszym wypadku czynność opisywana w zdaniu zostaje odniesiona do nadawcy wypowiedzi, a znaczenie całej konstrukcji zbliża się do opisanych wyżej niektórych użyc przymiotników relacyjnych 'należący do': *nie moja jest gladio fodere* 'przebijanie mieczem nie należy do mnie'. Drugi przykład pokazuje zastosowanie konstrukcji jako elementu metatekstowego. Formy liczebnikowe, wyznaczając relację kolejności między poszczególnymi zdaniami, organizują całą wypowiedź w ciąg wyliczeń.

Cechy ilościowe a cechy jakościowe

Wykładnikami cech ilościowych są przede wszystkim liczebniki. W omawianych tu użyciach predykatywnych występują liczebniki porządkowe (oraz liczebnik główny *jeden*) tworzące konstrukcje o charakterze metatekstowym

(por. przykład 14). Nadawca szereguje w ten sposób zjawiska, których suma daje całościowy obraz opisywanej sytuacji.

Przymiotniki będące wykładnikami cech ilościowych¹³ w niewielkim stopniu są reprezentowane w zgromadzonym przeze mnie materiale. Do tych, w których znaczeniu odniesienie do ilości jest głównym elementem znaczeniowym, należą jedynie określenia *rzadki*, *nierzadki*, *częsty*, informujące (w niesprecyzowany sposób) o liczbie zdarzeń, o których mowa w wypowiedzi, np.:

(15) *Rzadka to, żeby się kto gniewem uwodził o nic (...)* (CoqMinNic C4).

Co do pozostałych przymiotników parametrycznych wchodzących w omawiane tu konstrukcje predykatywne, wskazywanie na cechy ilościowe jest tylko częścią ich znaczeń. Przymiotniki prymarnie oznaczające wielkość przedmiotów (*mały*, *niemały*, *duży*, *wielki*, *niewielki*, *znaczny*) używane są w takich konstrukcjach w znaczeniu wtórnym 'taki, który ma małe/duże znaczenie'. Podobnie przymiotniki oznaczające prymarnie ciężar przedmiotów (*ciężki*, *lekki*) używane są w znaczeniu 'taki, który trudno/łatwo znieść'¹⁴. Typowe użycia predykatywne przymiotników parametrycznych ilustrują następujące przykłady:

(16) (...) *to niewielka drzeń i upadać przed tym/ który jest straszny i ozdobny w majestacie (...)* (HinPłęsy 41–42).

(17) *Ale barzo ciężka i niesmakowita słuchać dekretu tego/ kiedy rzeką Panie młody fora z dwora* (WojszOr 292).

Inne przymiotniki (nie parametryczne, ale w jakiś sposób związane z ilością), które pojawiają się w konstrukcjach predykatywnych, to określenia stopnia trudności wykonywanej czynności (*trudny*, *łatwy*). Wreszcie do przymiotników, w których znaczeniu pojawia się odwołanie do ilości, można zaliczyć określenia wysokiej intensywności opisywanej cechy. W tej grupie znajdują się m.in. przymiotniki z przedrostkiem *arcy-* (*arcychwalebny*, *arcydobry*, *arcyniebezpieczny*) czy wyrazy oznaczające niemożliwość zrozumienia lub wyrażenia tego, o czym mowa w wypowiedzi (*niepojęty*, *niewypowiedziany*).

Zdecydowaną większość w omawianym zbiorze przymiotników stanowią te, w których znaczeniu brak składnika ilościowego.

¹³ Alicja Nagórko za wykładniki cech ilościowych uznaje przede wszystkim przymiotniki parametryczne, takie jak *wysoki* – *niski*, a także niektóre inne przymiotniki, których znaczenie jest sprowadzalne do opozycji: *większy* – *mniej* (Nagórko 1987, s. 80–81).

¹⁴ Opozycję przysłówków *trudno* – *łatwo* A. Markowski definiuje w następujący sposób: *trudno* 'z dużym wysiłkiem', *duży* 'większy niż...'; *łatwo* 'z małym wysiłkiem', *mały* 'mniej niż...'. (Markowski 1986, s. 45). Odniesienie do cech ilościowych jest więc w znaczeniu przymiotników *lekki* – *ciężki* nadal obecne.

Cechy opisowe a oceny

Przypisanie jakiejś cechy przedmiotowi lub sytuacji zazwyczaj jest powiązane z subiektywną oceną nadawcy co do przysługiwania tej cechy danemu obiektowi. W literaturze poświęconej elementom ocen w znaczeniu wyrazów przyjmuje się jednak, że oceny odnoszą się do wartości w sensie aksjologicznym (Nagórko 1987, s. 86). Cechy obiektów mogą być oceniane przez nadawcę pod względem estetycznym, moralnym, pragmatycznym itp. (Puzynina 1983, s. 122).

Podział przymiotników występujących w użyciach preedykatywnych na opisowe i wartościujące nie jest oczywisty¹⁵. Trudności stwarzają przede wszystkim te, w których znaczeniu element wartościujący pojawia się w sferze konotacji (np. przymiotniki odrzeczownikowe typu *białogłowski*). Trzeba również brać pod uwagę polisemię – przykładowo przymiotnik *przyzwoity* pojawia się w konstrukcjach preedykatywnych w dwóch znaczeniach: ‘cechuje kogoś lub coś’ oraz ‘należy, wypada’, z których tylko to drugie jest nacechowane aksjologicznie.

Do określeń czysto opisowych można z pewnością zaliczyć wszystkie występujące w omawianych konstrukcjach wyrazy o odmianie przymiotnikowej: liczebniki porządkowe (*pierwszy, drugi*), zaimki dzierżawcze (*mój, twój*), imiesłowy (*doświadczony, słychany*). Wśród przymiotników element opisowy dominuje w grupach określających:

- przekonanie nadawcy na temat możliwości zajścia opisywanego zdarzenia (*możny, podobny, niemożny, niepodobny*);
- przekonanie nadawcy na temat prawdziwości opisywanego zdarzenia (*niewątpliwy, oczywisty, pewny, jasny, dowodny, niechybny, niepochybny, niemylny, nieomylny, wątpliwy*);
- to, czy opisywane wydarzenie jest ogólnie znane (*jawny, tajny, nietajny, wiadomy, niewiadomy*);
- częstość zachodzenia opisywanego zdarzenia (*częsty, rzadki, nierzadki*).

Pozostałe grupy przymiotników charakteryzują się większym lub mniejszym nacechowaniem aksjologicznym.

Opisywane sytuacje są najczęściej oceniane pod względem moralnym. Oprócz czysto wartościujących przymiotników (*dobry, zły*) pojawiają się tu często określenia wyrażające przekonanie nadawcy o zgodności lub niezgodności danej

¹⁵ Dorota Szumska wskazuje na ograniczenia możliwości precyzyjnego rozróżnienia przymiotników jakościowych i oceniających tkwiące w samym pojęciu cechy ewokowanym przez przymiotnik. Mianowicie nazwa *cecha* odnosi się zarówno do kategorii pierwszego stopnia, czyli opisujących zjawiska świata zewnętrznego (takich jak wymiary, temperatura, kształt, kolor, gęstość), jak i do nakładanych na nie kategorii drugiego stopnia (m.in. ocen i emocji), przy czym te pierwsze mają zdolność implikowania tych drugich (Szumska 2006, s. 21).

sytuacji ze stanem, który w jego opinii powinien zaistnieć: *śluszný, przystojny, przyzwoity, niesłuszný, nieprzystojny, nieprzyzwoity* (przykład 18).

Wartości moralne komunikowane są również przez przymiotniki, których pierwotną funkcją jest ocena estetyczna, takie jak *piękny, ozdobny, brzydki, szpetny* (przykład 19).

Do wykładników oceny moralnej należą także przymiotniki wskazujące na należną opisywanemu zachowaniu aprobatę lub dezaprobatę społeczną: *chwalębny* 'godny chwały', *sławny* 'godny sławy', *pocziwy* 'przynoszący cześć', *sromotny* 'przynoszący wstyd', *zeliwy* 'przynoszący hańbę' (przykład 20).

Oprócz leksemów, które przekazują wyłącznie ocenę, do określeń wartościujących należą też takie, w których ocena towarzyszy składnikowi opisowemu. Wśród wykładników oceny moralnej znajdują się takie przymiotniki opisowo-wartościujące jak: *sprawiedliwy, niesprawiedliwy, zdrażliwy* (przykład 21).

Składnik wartościujący (dotyczący przede wszystkim oceny moralnej) zawierają w swoim znaczeniu także przymiotniki określające sytuację poprzez odniesienie jej do nazw pewnych osób lub istot nadprzyrodzonych, które mają silne, pozytywne lub negatywne konotacje (tzw. przymiotniki konotacyjnie wartościujące), np. *boski, chrześcijański, szlachecki, czartowski, niechrześcijański, tyrański* (przykład 22).

Do przymiotników opisowo-wartościujących należy także zaliczyć określenia oceniające daną czynność lub dane zdarzenie:

- pod kątem ich przyjemności (wartości hedonistyczne): *bolesny, ciężki, niesmakowity* 'sprawiający przykrość', *nieznośny, miły, szczęśliwy* 'dający szczęście', *ucieszny* 'sprawiający przyjemność' (przykład 23);
- pod kątem ich użyteczności (wartości użyteczne): *potrzebny, użyteczny, mały, wielki, ważny, esencjalny* 'najważniejszy', *najpierwszy, gruntowny, pilny, gwałtowny* 'pilnie potrzebny' (przykład 24);
- pod kątem ich skuteczności: *próżny, skuteczny* (przykład 25);
- pod kątem ich rozumności: *mądry, głupi* (przykład 26);
- pod kątem stopnia łatwości wykonania danej czynności: *łatwy, trudny, przytorny, łatwy, śladny* (przykład 27).

Ponadto za pomocą pary przymiotników *prawdziwy – nieprawdziwy* ocenia na jest prawdziwość wypowiedzi na temat danej sytuacji (wartości poznawcze; por. przykład 28).

Poniżej podaję przykłady zdań z przymiotnikami zawierającymi ocenę:

(18) *To najprzystojniejsza podobać się swemu własnemu mężowi* (BudnyBPow 148).

(19) (...) *to brzydka przed Bogiem zataić i namniejszego grzechu śmiertelnego* (BotŁęczRel_V 75).

- (20) **Sromotna** owo bywa Mistrzowi kiedy go sam występek strofuje (ZrzenNowiny D2v).
 (21) *Dzieci bądźcie posłuszne rodzicom waszym w Panu/ boć to jest **sprawiedliwa*** (RybMKat 91).
 (22) (...) **niechrześcijańska**, że często za psa, albo szkapę chłopa poddanego sprzedajemy (...) (LeszczStGłos 100).
 (23) (...) *być starym nie jest to do końca **szczęśliwa*** (WojszOr 300).
 (24) **Potrzebniejsza** z swoim się pojednać, niż z obcym poswatać (FredPrzysł D4v).
 (25) (...) *wiatr mierzyć/ czas gonić/ groch na ścianę miotać **Próżna*** (...) (KochProznEp 52).
 (26) *Jeżeli to nie **głupia** szukać z tymi zwady, Którzy mu towarzyszymi będą i sąsiady?* (ChądJRelKontr 301).
 (27) *Konia chudego/ Pacholika obranego/ Niewiastę pijaną. Zalecić ludziom **trudna*** (ŻabPol A3v).
 (28) **Prawdziwa** to: *gdykogo Bóg chce skarać, tedy i rozum odejmie* (CenzProgCz_III 421).

Modalność deontyczna i epistemiczna

Charakterystyczną cechą części przymiotników w analizowanych tu konstrukcjach predykatywnych jest ich funkcja modalna. Służą one do wyrażania dwóch typów modalności¹⁶: deontycznej (sygnalizowanie wolitywno-oceniającej postawy nadawcy wobec opisywanej sytuacji) i epistemicznej (sygnalizowanie stopnia przekonania nadawcy o prawdziwości komunikowanej treści).

Pod względem modalności deontycznej są nacechowane zdania zawierające przymiotniki w rodzaju: *śluszny, przystojny, przyzwoity, powinny, należyty*. W ich znaczeniach obecne są dwa składniki: przypisanie pewnemu stanowi rzeczy dobrej lub złej oceny ze względu na jego zgodność z wartościami moralnymi i/lub z pewnym wzorem zachowania (z obyczajem) oraz pragnienie nadawcy, aby dany stan rzeczy zachodził lub nie zachodził. Powinność, o której mowa w zdaniu, może zostać przypisana określonej osobie lub zbiorowości albo może stanowić w opinii nadawcy normę powszechnie obowiązującą. W tym pierwszym wypadku przymiotnik konotuje frazę nominalną w celowniku nazywającą konkretną osobę lub zbiorowość, w drugim – fraza ta najczęściej nie występuje, por.:

- (29) *Ani też **przystojna** Kościołowi z Marszem w rzeczy się wdawać* (WojszOr 275).
 (30) *Łażnia tu, w łaźni nago myć się **przyzwoita*** (aborWierWir_I 326).

W zdaniach nacechowanych pod względem modalności epistemicznej zawarte są hipotezy nadawcy co do prawdziwości opisywanego stanu rzeczy. Większość przymiotników będących wykładnikami tej modalności informuje o dużej pewności nadawcy – do tej grupy należą takie leksemy jak: *niewątpliwy, oczywisty, pewny, jasny, dowodny, niechybny, niepochybny, niemylny, nieomylny*.

¹⁶ Charakterystykę obu typów modalności podają za: Grzegorzyczkowa 2001, s. 132–135.

Niewielki stopień pewności nadawcy komunikuje w zgromadzonym materiale jedynie przymiotnik *wątpliwy*.

Podsumowanie i wnioski

Zgromadzone dane ujawniają dużą różnorodność znaczeń przymiotników i innych leksemów o odmianie przymiotnikowej używanych w konstrukcjach predykatywnych. Warto podkreślić, że zebranie tak obszernego, zróżnicowanego materiału staje się możliwe dzięki badaniom korpusowym. Rezultatem kwereńd prowadzonych w latach 70. XX wieku był o wiele skromniejszy zbiór przykładów, co prowadziło badaczy do wniosków o znacznym ograniczeniu leksykalnym jednostek występujących w konstrukcjach predykatywnych (Krażyńska 1978, s. 54).

Z analizy materiału wynika, że na ograniczenie zakresu leksemów używanych w omawianych tutaj konstrukcjach wpływa przede wszystkim obiekt predykcji – wśród przymiotników używanych do orzekania o sytuacji nie mogą się pojawić nazwy cech przysługujących tylko osobom lub przedmiotom. Przymiotniki w użyciach predykatywnych mogą charakteryzować różnorodne własności opisywanej sytuacji – nazywają one cechy zarówno inherentne, jak i relacyjne, zarówno ilościowe, jak i jakościowe, a także służą zarówno do opisywania sytuacji, jak i do jej oceniania. Daje się jednak zauważyć przewagę przymiotników określających inherentne cechy opisywanej sytuacji oraz przymiotników wartościujących, a także stosunkowo duży udział tych, które służą jako wykładniki modalności deontycznej i epistemicznej, a więc takich, które umożliwiają nadawcy wyrażenie swojego stosunku do treści wypowiedzi. Tę obserwację można powiązać z inną, dotyczącą typowego perswazyjnego charakteru zdań z przymiotnikami w użyciach predykatywnych. Zależność między semantyką przymiotników używanych w konstrukcjach predykatywnych a funkcją konstytuowanych przez nie wypowiedzi poszerza temat zarysowany w niniejszym artykule o nowe perspektywy badawcze.

Bibliografia

- Bronikowska, R. (2017). Predykatywne konstrukcje z przymiotnikiem w rodzaju żeńskim w dawnej polszczyźnie – perspektywy badawcze, *Prace Filologiczne*, 71, 33–44.
- Gruszczyński, W., Adamiec, D., Bronikowska, R., Wieczorek, A. (2020). Elektroniczny Korpus Tekstów Polskich z XVII i XVIII w. – problemy teoretyczne i warsztatowe, *Poradnik Językowy*, 8, 32–51.
- Grzegorzczkova, R. (1975). *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

- Grzegorzczkova, R. (2001). *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grzegorzczkova, R., Laskowski, R., Wróbel, H. (red.). (1999). *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kaliska, A.K. (2016). *Wykładowi predykcji w języku polskim i francuskim*. Poznań: Wydział Neofilologii Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Kałkowska, A. (1973). Składniowe właściwości przymiotników kwalifikujących, *Język Polski*, 2, 95–104.
- Krażyńska, Z. (1978). Z problematyki zdań jednoczłonowych w polszczyźnie XVII wieku (zdania nominalne). W: *Problemy polskiej składni historycznej: konferencja naukowa, Mogilany, 23–24 marca 1976 r.* (47–63). Kraków: Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Markowski, A. (1986). *Antonimy przymiotnikowe we współczesnej polszczyźnie na tle innych typów przeciwstawięń leksykalnych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Nagórko, A. (1987). *Zagadnienia derywacji przymiotników*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Nowakowska, M. (1998). Przymiotnik relacyjny czy przymiotnik jakościowy?, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 54, 83–94.
- Szumaska, D. (2006). *Przymiotnik jako przyłączone wyrażenie przydatywne*. Kraków: Universitas.
- Urbańczyk, S., i Kucala, M. (red.). (1999). *Encyklopedia języka polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.

Skróty

- BanHist – *Bankiet albo historia jako Adam bankietował*, Wilno 1650.
- BohJProg_I – Bohomolec, J., *Prognostyk Zły czy Dobry Komety Roku 1769 i 1770*, cz. I, Warszawa 1770.
- BotŁęczRel_V – Botero, G. (tłum. P. Łęczycycki), *Relacje powszechne*, cz. V, Kraków 1609.
- BudnyBPow – Budny, B., *Krótkich a węzłowatych powieści (...) księgi trzy*, Lubcz 1614.
- BystrzInfStat – Bystrzonowski, W., *Informacja statystyczna*. W: *Informacja matematyczna (...)*, Lublin 1743.
- BystrzPol – Bystrzonowski, W., *Polak sensat (...)*. Wilno 1733.
- CenzProgCz_III – *Cenzura na progres rokoszu*. W: J. Czubek (red.), *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606–1608*. Kraków: Akademia Umiejętności 1918.
- ChądzJRelKontr – Chądzyński, J., *Relacja*. W: Z. Nowak (red.), *Kontrreformacyjna satyra obyczajowa w Polsce XVII wieku*. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe 1968.

- CoqMinNic – Coquelet, L. (tłum. J.E. Minasowicz), *Nic francuskie na nic polskie przenicowane*, Warszawa 1769.
- DachDialOkoń – Dachnowski, J., *Dyjałog o cudownym Narodzeniu (...)*. W: J. Okoń (red.) *Staropolskie pastoralki dramatyczne: antologia*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1989.
- DialKrótOkoń – Dialog krótki na święto narodzenia Pana Naszego Jezusa Chrystusa. W: J. Okoń (red.) *Staropolskie pastoralki dramatyczne: antologia*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1989.
- FredPrzysł – Fredro, A.M., *Przysłowia mów potocznych*. Kraków 1659.
- HinPłęsy – Hińcza, M., *Płęsy Jezusa z aniołami*. Kraków 1636.
- JemPam – Jemiołowski, M., *Pamiętnik dzieje Polski zawierający*, J. Dziegielewski (oprac.). Warszawa: „DIG” 2000.
- KochProznEp – Kochowski, W., *Epigramata polskie*. Kraków 1674.
- LeszczStGłos – Leszczyński, S., *Głos wolny wolność ubezpieczający*. Wilno 1733.
- NaborWierWir_I – Naborowski, D., *Wiersze*. W: A. Brückner (red.), *Wirydarz poetycki*. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej 1910.
- PotFraszIKuk_II – Potocki, W., *Ogród nie plewiony*. W: L. Kukulski (red.), *Dzieła*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1987.
- RybMKat – Rybiński, M., *Katechizmy*. Gdańsk 1619.
- SzemGrat – Szembek, F., *Gratis plebański*. Poznań 1627.
- SzymSiel – Szymonowicz, S., *Sielanki*. W: J. Pelc (red.), *Sielanki i pozostałe wiersze polskie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1964.
- WojszOr – Wojsznarowicz, K., *Oratora politycznego (...)* część pierwsza pogrzebowa. s.l. 1644.
- ZrzenNowiny – Zrzenzycki, J., *Nowe nowiny z Czech, Tatar i Węgier*. s.l. 1620.
- ŻabPol – Żabczyc, J., *Polityka dworska*. s.l. 1616.

STRESZCZENIE

Artykuł poświęcony jest semantycznemu opisowi przymiotników, które w formie M. lp. r.ż. wchodziły w skład historycznych predykatywnych konstrukcji składniowych typu *słuszna to uczynić*. Na podstawie materiału zgromadzonego w Elektronicznym Korpusie Tekstów Polskich z XVII i XVIII w. (Do 1772) zostały przeanalizowane niektóre ogólne cechy semantyczne przymiotników występujących w takich konstrukcjach. Przymiotniki należące do tego zbioru łączy jedna cecha – są to nazwy własności, które mogą być odniesione do sytuacji, a nie tylko do osób i przedmiotów. Analiza wykazała duże zróżnicowanie omawianego zbioru przymiotników, choć daje się zauważyć

przewagę przymiotników nazywających inherentne cechy opisywanej sytuacji i wyrażających jej ocenę z punktu widzenia nadawcy.

RENATA BRONIKOWSKA

Pracownia Historii Języka Polskiego XVII i XVIII wieku

Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk

al. Adama Mickiewicza 31

31-120 Kraków